

تأثیر خودسازی بر رشد اجتماعی جامعه از منظر آیات و روایات

زینب ردایی^۱

چکیده

انسان موجودی است که توانایی ساختن و تحول درونی دارد و این سازندگی، زمینه‌ساز اصلاح محیط اجتماعی است. در دنیای امروز، ضعف در خودسازی و انحطاط اخلاقی از عوامل اصلی ناهنجاری‌های اجتماعی است؛ از این‌رو بررسی پیوند میان خودسازی فردی و رشد اجتماعی ضرورتی اساسی دارد. این پژوهش با هدف تبیین نقش و تأثیر خودسازی در تعالی و رشد اجتماعی جامعه بر اساس آیات قرآن و روایات معصومان (ع) انجام شده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای گردآوری و تحلیل گردیده است. نتایج نشان می‌دهد که خودسازی از طریق مؤلفه‌هایی مانند ترک گناه، توبه، تقوا و مراقبت موجب اصلاح درون انسان و بروز رفتارهای الهی در اجتماع می‌شود. این فرآیند به شکل‌گیری جامعه‌ای با محوریت خدا، امنیت پایدار، بصیرت دینی و همبستگی انسانی می‌انجامد و زمینه رشد اخلاقی و معنوی جمعی را فراهم می‌سازد.

کلید واژه‌ها: خودسازی، تزکیه نفس، ضرورت خودسازی، رشد اجتماعی.

^۱ . طلبه سطح دو، مدرسه علمیه امام حسین علیه السلام، چالوس

قطعا یکی از کارهایی که موجب رشد و تعالی انسان و رسیدن به قرب الهی می‌شود، خودسازی یا همان تزکیه نفسی باشد. خودسازی پیراستن خود از زشتی‌ها و آراستن به خوبی‌هاست؛ یعنی اینکه انسان به خودش آگاه باشد نقص‌ها ضعف‌ها و رذایل خود را بشناسد و سعی در پرطرف کردن آنها داشته باشد، از مشغله‌های دنیایی دل بکند و خدا را در همه حال نازل و حاضر بر اعمال خویش ببیند خود را به منشا کمال وصل کند برای اینکه به این درجه برسد باید دینداری و ارتباط معنوی خود را با خدای متعال تقویت کند و به انجام فرائض و نوافل و ترک گناه و توبه توجه داشته باشد خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید از پی گام‌های شیطان نروید که هر کس از پی گام‌های شیطان برود به کارهای زشت و ناروا گرایش می‌یابد زیرا شیطان به کار زشت و ناپسند فرمان می‌دهد و اگر فضل و رحمت خدا نبود هرگز احدی از شما پیراسته و پاک نمی‌شد ولی خدا هر که را بخواهد پاک می‌سازد و خدا شنونده ی درخواست‌های مردم و دانا به حال آنان است». (نور: ۲۱)

خودسازی آنقدر اهمیت دارد که به عنوان جهاد اکبر معرفی شده است هر فردی باید در حد وسع و توان خویش بکوشد تا عزت خود خانواده و اجتماعی که در آن زندگی می‌کند را اعتلا بخشد وقتی خودسازی به شکل درست انجام شود نمود آن علاوه بر فرد در اجتماع و سایر افراد هم اثرش را می‌گذارد و همانطور که باعث رشد و تعالی فرد می‌شود و به رشد اجتماعی نیز کمک می‌کند. کتاب‌ها و مقالات متعددی در بحث خودسازی نگارش شده همچون مقاله تاثیر خودسازی در جامعه‌سازی از نگاه قرآن و روایات نویسندگان (عبدالعلی خوبی نژادیان، کوروش حصارپور، مریم خرم نژاد ۱۴۰۰) در این مقاله به خودشناسی راه‌های رسیدن به خودسازی و تحقق جامعه ایده آل و مدینه فاضله و نقش خودشناسی در خداشناسی پرداخته است. کتاب به سوی خودسازی محمد تقی مصباح یزدی در این کتاب به خودشناسی و خودسازی و برنامه عملی خودسازی اشاره شده همچنین راه دستیابی به قرب خدا و نقش علم و عمل در تکامل انسان پرداخته است.

مقاله پیش رو به تاثیر خودسازی در رشد اجتماعی جامعه از منظر آیات و روایات به روش توصیفی کتابخانه‌ای پرداخته تا نشان دهنده اهمیت خودسازی و آثار آن در فرد سپس در رشد اجتماع باشد در این نوشتار ابتدا به مفاهیم و سپس به اهمیت و آثار خودسازی و رشد اجتماعی پرداخته شده است.

۱. مفهوم شناسی

الف) خودسازی

خودسازی به معنی تکمیل و پرورش نفس و استفاده از تمایلات و خواسته‌های نفسانی به صورت هماهنگ و در جای خود می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷ ش، ج ۶) خودسازی به طور کلی پرداختن به شکل دادن و جهت بخشیدن به فعالیت‌های حیاتی و تصحیح انگیزه‌ها و در نظر گرفتن مقصد نهایی و سرگیری فعالیت‌ها برای خداوند است نه محدود کردن و متوقف ساختن فعالیت‌ها و توصیه به اینکه انسان فقط به خود پردازد و در فعالیت‌های اجتماعی مشارکت نداشته باشد (مصباح یزدی ۱۳۸۰)

در زبان عربی خودسازی به معنی تزکیه و از ماده «ذ ک و» است که در لغت به معنی استوار ساختن و دور کردن شی از عیب می‌باشد. (فراهیدی ۱۴۰۸ ق، ۲۴۸)

ب) رشد اجتماعی

رشد در انسان‌ها مجموعه‌ای از تغییرات تدریجی جسمی، شناختی و روانی است که فرد را به سوی تعادل و کمال وجودی سوق می‌دهد. یکی از مهم‌ترین ابعاد این فرایند، رشد اجتماعی است؛ فرایندی که همه انسان‌ها در مسیر زندگی خود آن را تجربه می‌کنند و از طریق آن، توانایی تعامل مؤثر با دیگران را می‌آموزند (شعاری‌نژاد، ۱۳۹۷، ج ۲، ص ۵۸).

در روند رشد اجتماعی، فرد مهارت‌های لازم برای ارتباط، همکاری، همدلی و مسئولیت‌پذیری را کسب می‌کند و ارزش‌ها، نگرش‌ها و باورهای اجتماعی او شکل می‌گیرد (سیف، ۱۳۹۹، ص ۸۳). این نوع رشد، به معنای دستیابی به سطحی از مهارت در ابعاد مختلف زندگی است که فرد بتواند در محیط‌های اجتماعی، تحصیلی و شغلی به خوبی سازگار شود و روابط سالمی با دیگران برقرار کند (کریمی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۱).

به بیان دیگر، میزان توانایی فرد در برقراری ارتباط مؤثر و سازنده با دیگران، شاخص مهمی برای سنجش رشد اجتماعی او به شمار می‌آید. از آنجا که انسان ذاتاً موجودی اجتماعی است، رشد اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری هویت اجتماعی و احساس تعلق او به جامعه دارد (حاجی‌پور، ۱۳۹۸، ص ۹۵).

۲. ضرورت و اهمیت خودسازی

خودسازی و تهذیب نفس از جمله مسائل مهمی است که فراوان مورد تاکید توجه آیین مقدس اسلام قرار گرفته است و نقش محوری و اساسی در رسیدن به مدارج عالی انسانی و کمالات دارد قرآن کریم تزکیه و تهذیب نفس را عامل رستگاری و راه وصول به سعادت معرفی کرده است و فساد اخلاق را منشأ رذالت‌ها و بدبختی‌ها و مایع زیان می‌شناسد و در سوره شمس پس از ۱۱ قسم استواری این ادعا را تبیین می‌سازد. «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» که هر کس نفس خود را پاک و تزکیه کرده، رستگار شده، و آن که نفس خویش را با معصیت و گناه آلوده ساخته، نومید و محروم گشته است». از نظر قرآن؛ نفس انسان قابلیت تزکیه و نیز آلودگی را دارد و این دو با انتخاب و اختیار انسان انجام می‌پذیرند اگر خواست نفس خویش را پاکیزه قرار می‌دهد و اگر نخواست آن را آلوده می‌سازد. نکاتی که از این دو آیه مذکور دریافت می‌شود این است که نفس انسان در ابتدا نه آلودگی ذاتی دارد و نه طهارت ذاتی که کمال نفس به شمار بیاید.

سعادت و رستگاری مطلوب ذاتی انسان است و از این رو نباید به دنبال دلیل پیجویی سعادت بود چون ذاتی دلیل نمی‌خواهد بنابراین داعی انسان بیدار و هوشیار در پرداختن به تزکیه و تهذیب نفس، راهیابی به فلاح و رستگاری و نجات از شقاوت است، چون سعادت خواهی و گریز از شقاوت فطری است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۳۰-۳۱)

امیرالمومنین علی علیه السلام در رابطه با ضرورت خودسازی می‌فرمایند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عُيُوبِ النَّاسِ، وَ طُوبَى لِمَنْ لَزِمَ بَيْتَهُ وَ أَكَلَ قُوتَهُ وَ اشْتَغَلَ بِطَاعَةِ رَبِّهِ وَ بَكَى عَلَى خَطِيئَتِهِ، فَكَانَ مِنْ نَفْسِهِ فِي شُغْلٍ وَ النَّاسُ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ؛ خوشا به حال کسی که به خانه و خانواده خود بپردازد و غذا حلال خود را بخورد و به طاعت پروردگار مشغول باشد و بر خطاهای خویش بگریزد و همواره به خویشتن خویش مشغول باشد و مردم از او در امان باشند (دشتی، ۱۳۹۸، خطبه ۱۷۶، ص ۲۴۰)

برای نجات از گرفتاریهای فردی و اجتماعی که بر اثر فراموش کردن مبانی اخلاقی اسلامی گریبانگیر انسان می‌شود بر همه واجب است که ارزشهای اصیل اخلاقی را به کار بندند و برای خودسازی تلاش کنند تا به ورطه هلاکت گرفتار نشوند. (دیلمی ج ۱۱۹۳)

پیامبر اکرم میفرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ مَلَكًا يَنْزِلُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ يُنَادِي يَا أَبْنَاءَ الْعَشْرِينَ جِدُّوا وَاجْتَهِدُوا؛ خدای متعال را فرشته ای است که هر شب فرود آمده ندا می دهد ای جوانان ۲۰ ساله کوشش کنید و برای کمال و سعادت مجاهده کنید». (یوسفیان ،الهامی نیا، ج ۱ ص ۱۸). این روایت ها به خوبی بیانگر آن اند که خودسازی و مجاهده با نفس نه یک انتخاب اختیاری، بلکه ضرورتی حیاتی برای سعادت فرد و سلامت جامعه است. انسان زمانی می تواند از بحران های اخلاقی و اجتماعی رهایی یابد که در مسیر تهذیب و اصلاح درون گام بردارد و ارزش های الهی را در رفتار و تصمیم های روزمره خود جاری سازد. در حقیقت، پیام اصلی این احادیث آن است که جوانی بهترین فرصت برای ساختن شخصیت معنوی و تقویت ایمان است؛ زیرا روح جوان، پذیرا تر و مستعدتر برای رشد اخلاقی و معنوی است.

۳. راه های رسیدن به خودسازی

برای خودسازی انسان ابتدا باید خود را بشناسد از این طریق به کرامت نفس و عظمت این خلقت بزرگ الهی و اهمیت روح آدمی پی می برد در مقابل خودسازی رذایل اخلاقی هستند که زندگی انسانی را به تباهی می کشد و جامعه بشری را در برهان بحران های سخت گرفتار می سازد و شاهد زندگی را در کام انسان ها به شرنگ مبدل می کند همانگونه که خودشناسی پایه مهم خودسازی و تکامل در جنبه های اخلاقی و مسائل دیگر است انسانی که تزکیه نفس می کند و یاد خدا را همیشه همراه خود دارد یاد خدا ریشه همه ناآرامی ها را می خشکاند و تبدیل به آرامش و اطمینان می کند نفس شهوت طبیعت حیوانی را می میراند و طغیان آن را فرو می نشاند و در آن صفای قلب و شکر بر نعمت ها و احسان به فقرا است میل به خوبی ها بیشتر و تنفر او از بدی ها افزون می گردد. (اخلاق در قرآن، مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۳۲۷ و ۳۲۲)

برای خودسازی باید مراحل طی شود که از جمله آنها :

الف) ترک گناه

یکی از بنیادی ترین مراحل خودسازی، ترک گناه است. پیشگیری از لغزش های اخلاقی و پرهیز از اعمال ناپسند، نخستین گام در مسیر تهذیب نفس و تربیت روح به شمار می آید. انسانی که از آغاز مراقب اعمال و افکار خود است و در دام گناه گرفتار نمی شود، در واقع صفای فطری و پاکی درونی خویش را حفظ کرده است. این پاکی، او را از اضطراب و تاریکی گناه دور می سازد و روح را به سوی آرامش و روشنایی هدایت می کند (مکارم

علم و اخلاق در وجود انسان به تعادل برسند. در واقع، سعادت حقیقی زمانی تحقق می‌یابد که دانایی با پاکی نفس همراه شود.

۲- بالا رفتن امنیت در جامعه

یکی از مصادیق مهم که در جوامع خود ساخته خود را نشان می‌دهد امنیت است. انواع مختلف دارد از جمله امنیت روانی، جانی، قضایی، همه این‌ها موقعی به بهترین شکل انجام می‌شود که اغلب افراد جامعه دارای درسی خودساخته و قوی باشند. انسان خودخواسته و مهذب هرگز دست از ارزش‌های اصیل دینی و ایمانی خود بر نخواهد داشت و هیچ خواسته‌ای را بر خواسته خدا ترجیح نمی‌دهد. تسلیم امر خدا و ولی خداست و با اطاعت پذیری از ولایت هماهنگی و وحدت اجتماعی می‌آفریند. در پرتو خودسازی اعضای جامعه، عدالت، معنویت، اخلاق دینی و هم نوع دوستی تأمین می‌شود. در چنین جامعه‌ای فساد و تباهی به پایین‌ترین حد خود می‌رسد.

«خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ: از اموال آن‌ها صدقه‌ای [به‌عنوان زکات] بگیر، تا به‌وسیله‌ی آن، آن‌ها را پاک سازی و پرورش دهی و [به‌هنگام گرفتن زکات] به آن‌ها دعا کن، که دعای تو، مایه‌ی آرامش آن‌هاست و خداوند شنوا و داناست. (توبه: ۱۰۳)

در واقع، جامعه‌ای که افراد آن به خودسازی و تهذیب نفس روی آورده‌اند، از درون به امنیت و آرامش واقعی دست می‌یابد؛ زیرا امنیت در معنای عمیق خود، برخاسته از ایمان، عدالت و رعایت حقوق دیگران است (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۲۲۱). چنین جامعه‌ای به‌جای قانون‌گریزی، از درون به نظم و قانون پایبند است، چراکه افراد مهذب، وجدان اخلاقی را ناظر بر رفتار خویش می‌دانند. از دیدگاه قرآن، همان‌گونه که آیه‌ی شریفه‌ی «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً...» (توبه: ۱۰۳) بیان می‌کند، تزکیه و پاک‌سازی درونی موجب آرامش و سکون اجتماعی می‌شود؛ زیرا انسان پاک و مؤمن، خیر جمعی را بر منافع شخصی ترجیح می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۸، ص ۹۴). امنیت واقعی، صرفاً با ابزارهای مادی یا قوانین اجتماعی به دست نمی‌آید، بلکه ریشه در اصلاح درون انسان‌ها و رشد اخلاقی جامعه دارد. هنگامی که افراد از درون تهذیب شوند و رفتارشان بر اساس ایمان، تقوا و وجدان دینی شکل گیرد، نظم، اعتماد و همبستگی در جامعه نهادینه می‌شود. در نتیجه، خودسازی فردی به‌عنوان زیربنای امنیت پایدار، جامعه را از درون مقاوم و از بیرون عزتمند می‌سازد.

۳- بصیرت و دشمن شناسی

کسب صفات و اعمال خداپسند و از بین بردن صفات ناپسند به انسان بینش الهی می‌دهند امیرالمومنین در موارد مختلفی این حقیقت را بیان فرمودند از جمله پس از شمارش برخی از صفات اهل حق و مومن آگاه می‌فرماید: «قَدْ أَبْصَرَ طَرِيقَهُ وَ سَلَكَ سَبِيلَهُ وَ عَرَفَ مَنَارَهُ وَ قَطَعَ غِمَارَهُ وَ اسْتَمْسَكَ مِنَ الْعُرَى بِأَوْثَقِهَا وَ مِنَ الْحَبَالِ بِأَمْتِنِهَا، فَهُوَ مِنَ الْيَقِينِ عَلَى مِثْلِ ضَوْءِ الشَّمْسِ». راه خود را بشناخت و در آن قدم نهاد و نشانه‌های راه را بشناخت و از گردابهای مهالک برست و به ساحل نجات رسید. به استوارترین دستگیره‌ها و محکمترین ریسمانها چنگ زد. به مرحله‌ای از یقین رسید که چهره یقین را، که چون آفتاب تابان بود، مشاهده کرد. (خطبه ۸۷ نهج البلاغه). این فرمایش امیرالمؤمنین (ع) نشان می‌دهد که کمال انسان در شناخت راه حق و پایداری در آن نهفته است. کسی که با خودسازی، صفات الهی را در وجود خود پرورش می‌دهد، به بصیرت و یقین می‌رسد و راه هدایت را با آگاهی می‌پیماید. چنین انسانی از گرداب گمراهی و ضعف اخلاقی نجات یافته و به آرامش درونی و روشنی دل دست می‌یابد. در واقع، خودسازی حقیقی همان رسیدن به نوری است که انسان را از تردید و غفلت بیرون آورده و در مسیر روشن بندگی و یقین الهی استوار می‌سازد.

شناخت دشمن از مظاهر بصیرت بودن است یکی از توصیه‌های رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم برای رسیدن به عزت ملی روابط خارجی مرزبندی با دشمن است فقط انسان موحد و مهذب قادر خواهد بود درک درستی از دشمن داشته باشد و آن را بشناسد و با عزت در مقابل دشمن سر تعظیم فرود نیارد (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷). این بیان نشان می‌دهد که بصیرت و خودسازی معنوی نقش تعیین‌کننده‌ای در حفظ عزت و استقلال فرد و جامعه دارد. انسان موحد و مهذب، با تکیه بر ایمان و تعهد دینی، توان تشخیص حق از باطل و دوست از دشمن را پیدا می‌کند. چنین انسانی تحت تأثیر تهدیدها یا تطمیع دشمن قرار نمی‌گیرد و تصمیم‌هایش را بر پایه ایمان و آگاهی می‌گیرد. بنابراین، خودسازی نه تنها عامل رشد فردی است، بلکه زمینه‌ساز بصیرت سیاسی و اجتماعی و پاسداری از کرامت و عزت امت اسلامی نیز به‌شمار می‌آید.

تطهیر و پاکیزگی نفس و روح از آلودگی و نقص و کاستی به بالابردن سطح جامعه به سطح شریف و کریمانه کمک می‌کند (غزالی ۱۹۱۷ ص ۱۳) بنابراین انسانی که با خودسازی به بصیرت و هوشیاری می‌رسد علاوه بر دشمن شناسی راه‌های مقابله با شیوه‌های نفوذ آن را هم به خوبی درک خواهد کرد.

نتیجه

خودسازی و تهذیب نفس از بنیادی‌ترین آموزه‌های اخلاقی و تربیتی در اسلام است که در آیات قرآن و روایات معصومان(ع) به‌طور مکرر مورد تأکید قرار گرفته است. این آموزه، راهی مطمئن برای رشد معنوی انسان و دستیابی به قرب الهی محسوب می‌شود. انسان با تزکیه نفس و مجاهده درونی، از اسارت تمایلات نفسانی رها شده و به مقام بندگی خالصانه می‌رسد. در حقیقت، خودسازی زیربنای سعادت فردی و مقدمه‌ای برای اصلاح و پیشرفت اجتماعی است.

فرایند خودسازی، صرفاً به پرورش فردی محدود نمی‌شود، بلکه زمینه‌ساز اصلاح روابط انسانی و ارتقای اخلاق عمومی است. فردی که در مسیر خودسازی قرار می‌گیرد، در برابر گناه مقاوم، در رفتار و گفتار صادق، و در تعاملات اجتماعی مسئولیت‌پذیر و خیرخواه می‌شود. از این‌رو، جامعه‌ای متشکل از انسان‌های خودساخته، جامعه‌ای منسجم، عادل و معنوی خواهد بود که در آن امنیت، همدلی و تعاون جایگزین بی‌اعتمادی و فساد می‌گردد.

در نهایت، می‌توان گفت که خودسازی نه تنها راه نجات فرد از سقوط اخلاقی است، بلکه عامل اصلی رشد و پویایی اجتماعی نیز به‌شمار می‌آید. تحقق خدامحوری، افزایش امنیت در جامعه، بصیرت و دشمن‌شناسی از مهم‌ترین ثمرات خودسازی در سطح اجتماعی‌اند. بنابراین، ترویج فرهنگ خودسازی بر پایه آیات و روایات، ضرورتی اساسی برای تحقق جامعه‌ای الهی و پویا در عصر حاضر است.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. تهرانی، مجتبی، سلوک عاشورایی منزل سوم هجرت، مجاهدت، تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی، ۱۳۹۸ ه. ش.
۲. جوادی آملی، عبدالله. مراحل اخلاق در قرآن (جلد ۱). قم: مرکز نشر اسراء. ۱۳۹۵ ه. ش.
۳. _____ . اخلاق در قرآن و سیره اهل بیت (ع) (ج ۳). قم: مرکز نشر اسراء. ۱۳۹۷ ه. ش.
۴. حاجی پور، س. روان شناسی رشد از کودکی تا بزرگسالی (چاپ سوم). تهران: انتشارات سمت. ۱۳۹۸ ه. ش.
۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه تهران انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ه. ش.
۶. رفیعی، ناصر. درس هایی از خودسازی اسلامی. قم: نشر معارف. ۱۴۰۰ ه. ش.
۷. سیف، ع. یادگیری و آموزش. تهران: انتشارات دوران. ۱۳۹۹ ه. ش.
۸. شعاری نژاد، علی. اصول روان شناسی تربیتی (جلد ۲). تهران: امیرکبیر. ۱۳۹۷ ه. ش.
۹. غزالی مصری، محمد، ۱۹۱۷ م اخلاق اسلامی تهران: نشر احسان، ۱۳۷۸ ه. ش.
۱۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین بیروت موسسه الاعلمی، ۱۴۰۸ ه. ق.
۱۱. قرائتی، محسن. تفسیر نور (جلد ۹). قم: مؤسسه فرهنگی درس هایی از قرآن. ۱۳۹۷ ه. ش.
۱۲. کریمی، ی. روان شناسی رشد (از تولد تا مرگ). تهران: نشر روان. ۱۴۰۰ ه. ش.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم: موسسه دارالحديث، ۳۲۹ ه. ق.
۱۴. مکارم شیرازی ناصر اخلاق در قرآن قم مدرسه الامام علی بن ابی طالب چاپ پنجم ۱۳۷۷ ه. ش.
۱۵. مطهری، مرتضی. انسان و ایمان. تهران: صدرا. ۱۳۹۰ ه. ش.
۱۶. _____ . جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. تهران: انتشارات صدرا. ۱۳۸۸ ه. ش.
۱۷. مجلسی محمدباقر بن محمدتقی ۱۰۳۷ ق بحارالانوار بیروت داراحیاء التراث العربی ۱۴۴۰ ه. ق.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۰ ش به سوی خودسازی نگارش کریم سبحانی قم انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۰ ه. ش.
۱۹. یوسفیان، نعمت اله، الهامی نیا، علی اصغر، اخلاق اسلامی، قم: اداره آموزشهای عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۷۶ ه. ش.

۲۰. بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷ ه.ش.